

Б.Б. Тагудретова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: t.bota_90_10@mail.ru)***М.Байғұт шығармаларындағы әлеуметтік шындық және замандас бейнесі**

Мақалада М.Байғұттың тәуелсіздік жылдары жарық көрген прозалық туындылары онда көтерілген әлеуметтік шындық, идеялық ерекшелік, жаңа заман келбеті, дәуірі тудырған замандас бейнесі, адам-заман концептісі тұрғысында қарастырылған. Заман, замандас бейнесінің қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрінісін барынша айқындау мақсатында қоғамдық дерттерді бойына молынан сіңірген жандардың өмірлік шындықтарын жинақтаған характерлердің сипаты олардың іс-әрекеті, сөзі, ойлары, қарым-қатынасы шебер ұштастыра отырып талданған. Осы тұрғыда жазушының көркемдік ізденістерінің жетістіктерін танытарлық шығармалары талдау нысаны етілген. Адамзатты толғандырып жүрген түрлі өміршең мәселелерді көтерудегі автордың танымдық ұстанымы ашылған. Рухани азғындау, «ақша-құдайға» бас ұру, ортаны жатсыну, нашақорлық т.б. қазіргі қоғамдағы рухани індеттер шынайы оқиға желілері арқылы себеп-салдарлық байланыста ашылғаны көрсетіледі. Жаһандану дәуіріндегі ұлт пен оның болашағы жайлы эстетикалық ойлар бағамдалып, қаламгердің даралық қолтанбасы да біршама айқындалады. Екі дәуірдің куәгері М.Байғұттың әдебиетіміздің жаңа келбетін жасауға ұмтылған шығармаларының өмірлік қажеттілігі тұжырымдалды.

Кілт сөздер: әлеуметтік шындық, заманауи мәселе, жаһандану дәуірі, замандас бейнесі, адам және қоғам.

Kipicne

Әдебиет — ақиқат өмірдің көркем баламасындай қабылданатын өнердің үлкен саласы. Әр дәуірдің өзіне тән шындығы, тарихи дамуы, өзгерісі, өзіндік тыныс-тіршілігі бары рас. ХХІ ғасыр — ғылым мен техниканың қарқынды дамыған, адамзаттың ой-санасы талай үлкен жаңалықтарды ашып, әлемдік деңгейде қарыштап, жаһанданған дәуір. Осы айтылған «дамыған заман», «жаңа заман» үдерісі қоғамымызға, әлеуметтік санамызға барынша ықпал етіп жатқаны сөзсіз. Жаңа заман — жаңа адамдарды өмірге алып келетінін ескерсек, барлық адами құндылықтарды ұлықтайтын гуманизмге бет бұру, мәдениет пен өнердің маңыздылығына мән беру қажеттілігі уақыт талабына айналып отыр. Әр дәуірде кешегіні бүгінгіге, бүгінгіні келешекке жалғайтын алтын көпірі, сөз зергерлері хәм шеберлері өз шығармаларында әлеуметтік мәселеге терең бойлауы, заманауи мәселелерге барынша көңіл бөлуі, өзекті дүниелерді қоғам-адам концептісі негізінде жалпыға ортақ мұраттарды шешу жолындағы ұмтылысын байқаймыз. Әр қаламгер — өз заманының жыршысы, барлаушысы. Тәуелсіздік жылдарында шындық пен жалғандықтың аражігін айыру, әлеуметтік мәселелердің көлгей тұстарын көрсету, жанашылдыққа бой ұру, рухани азғынданудың алдын-алу, қоғамдық қарым-қатынасты зерделеу әдебиеттің басты назарында. Әдебиетте еркіндік пайда болып, шындық бүкпесіз айтылып, егемендігіміздің арқасында бір талай жетістіктерге жетіп жатқанымыз анық. Адамдық мәселе, адам болмысы, жалпы адамтануға ерекше көңіл бөлу, ұлттық көркемдік даму сатысына айналды. Әр дәуірдің қаһарманы — заман рухынан туып, өміршеңдік сипат алып, өз кезеңінің әлеуметтік жүгін арқалайды. Бүгінгінің адамын сөз ету — замандас бейнесінің жарқын көрінісі екенін айғақтайды. С.Қирабаев «Әдебиет және дәуір талабы» еңбегінде: «Әдебиеттің негізгі зерттейтіні — адам мен оның өмірі, еңбегі екені жалпыға мәлім. Алайда, оны көркем бейнелеудің жолы алуан түрлі. Біреу адам өмірін оның нақты іс-әрекетін суреттеу арқылы тырысса, біреулер оның ойын, айналасын, өмір сүрген ортасын танытуға көңіл бөледі. Осындайда адаммен қарым-қатынаста болатын өмір құбылыстарының ешқайсысы да сырт қалмайды» [1; 89] деген болатын. Шынымен, кез келген жазушының өз кейіпкерін нанымды, жүрек тебіренертердей сенімді етіп беру, адамның ішкі жан дүниесін, уақытты, қоғамды бір сөзбен айтқанда замандас бейнесін суреттеу — кез келген жазушының басты мұраты. Бейне жасау жазушыдан талғампаздықты, ізденісті, шеберлікті талап етеді. Әр жазушының өзіндік идеясын жүзеге асыру мақсатында өзгеге ұқсамайтын, ерекше көркем

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: t.bota_90_10@mail.ru

бейнелерді тудырады. Сол арқылы оқырман жүрегіне жол тауып, дараланып жатады. Өмір мен өнер — егіз десек, бар өмірін сөз өнеріне сарп еткен, баға жетпес асыл, құнды дүниелер тудырған М.Байғұт шығармашылығы көркемдігімен, қала, ауыл адамы болмасын, тек өзі көзі көрген, қарапайым, әрдайым қарым-қатынастағы адамдарды кейіпкер етіп алуымен ерекшеленген қаламгер.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Талдау негізгі етіп жазушының қазіргі заман шындығын бойына барынша мол жинақтаған, өміртанытқыштық әлеуеті күштірек, әлеуметтік характерлері бар шығармалары іріктеліп алынды. Әсіресе, қазіргі заман және оның өтпелі кезең ретіндегі сипатын көбірек танытатын, осындай шақтарда қоғамда белең алатын рухани дерттерді айқындау мақсатында сомдалған характерлері бар, «Тоғызыншы сынып», «Жоғалған жұрнақ», «Ақсақ кемпір», «Кандидаттың имиджі» шығармалары басты нысан етілді. Зерттеуде, негізінен алғанда, әлеуметтік характер дәрежесіне жеткен кейіпкерлерге басты назар аударылды.

Талдау барысында кейіпкер бейнесін сомдауға жұмсалған бейнелеу компоненттерін іріктеу, оның характер ашудағы қызметі көбірек әңгіме болады. Заман шындығын мол қамтыған характерлердің жазушы шығармаларындағы ортақ сипаттарын көрсету мақсатында топтау әдісі қолданылды. Кейіпкердің, жазушының сана типін айқындайтын сөйлеу үлгілері, монолог, ішкі монолог, диалог түрлерінің қызметі талдауға көбірек арқау болды. Тақырыптың өзіндік ерекшелігіне қарай баяндау, материалдарды сипаттамалық және теориялық талдау әдістері басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

Қазіргі таңда ұлттық әдебиетіміз жанр жағынан да, тақырып пен идея, сюжет жағынан да толып, көркемдік жаңашыл ізденістер жолында, түрлі образдарды дүниеге алып келіп, қоғамның бет алысын, әлеуметтік өмір шындығын көрсету жолында өз дәрежесінде қызмет етуде. Әдебиет тамырының терең қанат жайып, баюына бірден-бір себепкер — ол өз заманының жазушысы. Біз М.Байғұтты екі дәуірдің куәгері дейміз. Себебі, ХХ ғасырдың 60–70 жылдары әдебиетке өз стилімен, өзіндік мақамымен келген қаламгер, бүгінде тәуелсіздіктің арайлы ақ таңының қалай атып, әдебиет пен мәдениет, өнер жолында, жалпы қоғамымызда болып жатқан сан мыңдаған өзгерістерді көріп, санасына түйіп, әдеби туындылар арқылы көпшілік қауымның жүрегіне жол тартқан жазушы. Кез келген қаламгер өзі өмір сүріп отырған заманының бет алысын, келбетін көрсетуге қызмет етеді. Олай болмаса, халқына қарыздар болып қалардай. Қазақ прозасының дамуына өз үлесін қосып, уақытқа сай, көштен қалыспай пікірін, ойын, ақылын дәл керек, қажетті кезінде айтып та, жазып та жүрген ірі қаламгерлердің бірі десем, қателеспеймін.

М.Байғұт — аз жазса да, айтар ойы терең, ұшқыр. Қай шығармасын оқысаңыз да, түйінді ой, толымды пікір қалыптасады. Б. Нұржекеұлы, Д. Исабеков, М. Мағауин т.б. жазушыларымызбен қатар әдебиет майданында бірге қайнап жүрген М.Байғұттың да қаламынан тамаша дүниелер туды. Қазіргі таңда шығармалары 7 томдық кітапты құрап отыр. Атақты жазушы Д. Исабеков жазушы шығармашылығы жөнінде: «Оқушы қауым қарапайым кейіпкерлердің тіршілігімен, өмірдің дәл өзіне кеп Мархабат жазып отырған ақ қағазға секіріп түсе қалғандай шынайы мінездермен, мәдениетті юмормен, баяндау стиліндегі ерекше бір нәзік ырғақпен, басқа шығармаларда кездесе бермейтін, адамдардың мінез-құлқын сипаттаудағы оңтүстікке ғана тән тың бояулармен қайта жүздесіп, жаңа байланыстармен қайта табысып, кітап оқылып біткенде олармен өкіне қоштасып, оның жаңа шығармаларын күтетін жаңа қауым пайда бола бастады» [2; 9] деп, шығармаларынан өмірдің келбеті айқын, анық аңғарылып тұратынын байқаған. М.Байғұт шығармашылығы шынымен де, өзгелерге ұқсамайтын, кейіпкерлері де өз заманының тағдырын айнытпай бейнелейтін үлкен шынайылыққа ие. Жазушы әдебиетке қандай жаңалықпен келді, шығармалары не жайында, заман, замандас бейнесі қандай? Міне осы сұрақтардың жауабын зерделесек...

Кеңес заманы ыдырап, нарық заманына аяқ басып, үшінші мыңжылдыққа табан тіреген уақытта адам, қоғамның өзгергені ақиқат. Өтпелі кезеңде қазақ халқы ғана қана емес, жалпы адамзат қауымы дағдарысқа ұшырады. Жазушының «Тоғызыншы сынып» әңгімесі-ақ талай әлеуметтік шындықтың басын ашқан еңбек. Бірнеше бөлім атаулары — шиеленіскен сюжеттік желілерге құралып, ерекше жайттың боларын алдын-ала хабарлап, оқырманына сездіртіп отырады. Әңгіме басында қалада күнін көре алмай, пәтері болмаған соң ауылға қайта оралған Тоғжанды: «Тоғжан тозыңқы автобустың жанынан жылжымаған күйі «Кітапхана» деген жазуға тағы да қарады. Долы дауыл әншейінде бүкіл ауылды орап жататын мұң мұнараның өзін кітапхана шатырының астына қуып тыққандай көрінді.

Сормандай, сұрғылт жазудан бүкіл ауылдың пешенесі оқылатындай» [3; 89] деген жолдар арқылы табиғат ананың жағымсыз тылсым күштері ауылдың жадау өмірін, адамдар тағдырының қандай екендігін бірден сезіндіреді, қыздың ішкі жан дүниесі мен сыртқы көрінісі қатар шебер жеткізілген. Осыдан-ақ әңгіменің не жайында боларын ұғынатындайсың. Автор «Бірталай қыздардың Тоғжан апайларына ұқсағысы келеді кейде. Алайда қазір кітап ұстап жүру, кітап оқу мазақылау тірліктердің қатарына кетіп қалған секілді. Деседі жұрт» [3; 159] деп түйіндейді. Шынымен, қазір кітап арқалап, кітап таласып оқып жатқан жастарды көрмейсің. Тек қажеттіліктен туындамаса... «Білім — кітапта. Қазіргі таңда балалардың көбісі компьютерде отырады. Сондықтан, болашақта кітап оқығандар компьютерде отырғандарды басқарады» [4; 7] деген ұлағатты түсініп, көкейіне ұғынатын жастар қатары сирек. Қоғам кінәлі дейміз, бірақ қоғамды құраушы — адам екенін ұмытамыз. Рухани кедей, рухани мешеу ұрпағы өсіп келе жатқан ұлттың тағдыры не болары беймәлім. Бізден әлде қайда технологиясы да, әдебиеті де, мәдениеті дамыған АҚШ-тың халқы кітап оқу мен кітап сатып алудан алда. Кітап оқымау деген ұғым мүлде жоқ. Ащы да болса шындық, біздің елімізде жастарға кітап оқыту мақсатында түрлі жәрменкелер, сайыстар, ақшалай конкурстар ұйымдастырып әуреге салынып жатамыз. Жазушы баспасөз бетінде журналист С. Олжабайға берген сұхбатында да осы жайтты сөз етіп: «Бізде бір мың теңгеге аса қажет журналды немесе газетті алты айға жаздырудың орнына отызқырық мың теңгеге еркетотай ұл-қыздарына қалта телефон сатып әперетін әке-шешелер қаншама? Қазіргі жастар тәрбиесіндегі сорақылықтар да, мектеп оқушылары арасындағы қылмыстардың көбеюі де — бәрі де айналайын ана сүтінің уызы, мейірім-қайрымы жиналатын айналайын алақанға айналайын көркем әдебиет кітабын жайып қойып оқымаудан десек, қателеспейміз» [5; 3],- дейді. Автор жоғарыдағы ойды жалғау мақсатында Аянның аянышты тағдырын суреттейді. Өмірге, оқуға еш қызығушылығы жоқ, өз әлемінде жүрген Аян, жанына Асхат пен Айбекті де ертіп алып, Макс, Кай, Барби атанып кеткен (заманауи есімдер) достарымен бірге «ЭксЭлит» кафесінде өткізетін кештері жайлы сөз етеді. Кафе атауының өзі көп жағдайды аңғартады. Ақшаның құлына айналған әкесі мүлде баласының жағдайынан хабарсыз. Инспектор әрең іздеп тапқандағы әкенің сөзі мынау: «Әйтеуір нашакор дей көрмеші... Жарай ма?-деді жалынып, — Шырағым, инспектор інім! Нашакор демеші менің баламды. Абайсызда адам қағып кетсе де құтқарып алуға, құнын өтеуге бармын. Еселеп құн төлеуге дайынмын. Тек нашакор демеші!» [3; 194]. Аян секілді ұл тәрбиелеп, өсіріп отырған Алтыбай Сексенов секілді әкелер қауымы, біздің қоғамда өмір сүріп жүргені шындық. Сананы әбден улаған шөп-темекі кесірінен «Достығымыз — мәңгілік. Дұшпан қалсын қаңғырып. Мы будем жить бүкіл елді таң қылып» деп, мақтанып, дабыл қаққан жастардан не қайыр, не үміт?!. «Кітап оқу модыдан қалғалы қашан?! Енді қайта орала ма, жоқ па?!. Кітабыңда қоғамыңның да шаруасы шамалы... Абай қазір тіріліп келсе, басқаша айтар! Киберойынға кіріп-ақ кетер. Керемет қой киберойын. Ойланбайсың да, толғанбайсың да, қиналмайсың да! Түймешекті түрте біл, бітті — батырсың! Жөндеп бас — жеңімпазсың! Қаттырақ бас — қырып саласың бәрін! Өлтіру де оңай! Олу де оңай!» [3; 197] деген Сая мен Аянның диалогынан өзін де, өзгені де тани алмаған, жаны, рухы жүдеу, ауырдың астымен, жеңілдің үстімен жүруге құмар, тамағы тоқ, көйлегі көк жаңа заман азаматының бейнесін көресің. Еш бүкпесіз, еш боямсыз оқиғаларды тізбектей отыра жеткізеді. Бұл тек Аянның басындағы ғана жағдай емес, қоғамдық дертке айналмасын деген ниеттен туған тілек. Бір ғана Аян бейнесі, оның психологиясы, оның достарымен қарым-қатынасы арқылы жазушы көп нәрсені санаға құяды. Заманына қарай адамдары да рухани құлдырауға аз-ақ қалған жастар тағдыры, замандас бейнесі осылай көрініс табады. Жалпы, жазушы осы рухани азғындану, әлеуметтік желінің белең алуына қарсылығын, жастардың кітап оқуға деген ынтаның жоқтығына жаны ашиды. Осы идея «Қош бол, кітап!» әңгімесінде де жалғасын табады. Автор әдеби кітаптарсыз қалған қоғамның, оқудан бас тартқан ұрпақтың болашағы аса қорқынышты боларын айтады. Кейіпкерлер бойынан көрінетін сол бір надандық, өзіншілдік, жауапсыздық, тәкаппарлық секілді антикұндылықтардың әсері күшті болғандықтан, қоғамдағы әл-ауқат пен мейірімділікті жоғалтпау үшін онымен күресу керектігін ескертеді. «Егемен Қазақстан» газетіне жариялаған мақаласында: «Компьютер билеген, интернет илеген. Интеройындар ойнақ салған қым-қуыт, қым-қиғаш кезеңде тым әулекіленбей, тым еліріп, тым елігіп, тым беріліп кетпей, Абай айтқандай «асыл адам айнымасты», «бар нәрседе де де өлшем мен мөлшер болмақ керекті», көксандық пен компьютер мәселесінде һәм мықтап ескеріп, әр әрекетімізге «есті кісідей есеп беріп», кітап дүниесін біз-дағы ұлттық иммунитет ретінде сақтап қалсақ, қасиеттің үлкені — осы. Кітаптан алыстаған ұрпақтың болашағы бұлдыр, келешегі күңгірт», - деген жолдар жоғарыдағы ойымызды толықтыра түседі [6; 4].

Тәуелсіздікке қол жеткізген тұста көркем ой мен сезім ергіндігіне кеңінен жол берілді. Қазақ жазушыларының ішінде ызғарлы желтоқсандағы, сексен алтыншы жылдың қасіретін жүректі сыздатып, екі көзге жас толтыра, үлкен тебірінеспен жазған жазушылар (А.Алтай, Қ.Түменбай, Ж.Қорғасбек) қатарын М.Байғұт та толықтырып келеді. Жазушының «Жоғалған жұрнақ» әңгімесі — кезінде ашық айтып, жазуға мүмкін болмаған тақырып еді. «Жоғалған жұрнақ» деген тақырыбы да ерекше. Ойландырады. Әңгіме де тосыннан «Жұрнақ көке жынданып кетіпті» деп басталады. Оған не себеп болды деген ой да, әңгімеге елеңдетеді. Кейін бірден, автор әкесі Қонақбайдың жайын суреттейді. Бауыр еті баласы үшін ата-ана неге болса көнеді, төзеді емес пе? Желтоқсан оқиғасы аяқталған соң да әкенің жанына тыныштық бермеді жоғарыдағылар. Қайта-қайта шақыртты. Сол жылдардың қаңтар қысын табиғаттың ызғарлы күндерімен суреттейді. Тіпті табиғаттың өзі адам тағдырына қарсы тұрғандай. «Бөрі-боран ұлып қоя берді», «төрт-бес күндей жарық болмай қалды», «бағаналар құлап, ұзыннан түсіп сұлап жатты» [3; 119] деген жолдардан пейзаждық көріністен бұрын, жастардың желтоқсанның боранды күніндегі жан арпалысын сезінеміз. Сұлап жатқан бағана емес, өмірлері қиылған жастар еді.

Азапқа шыдамаған әке көп ұзамай қайтыс болады, алайда автор соңғы ақтық сапарға 7–8 адамды ғана қатыстырады. Мұсылман халқында жаназасын жасырын шығару дегенді бұрын-сонды естідік пе? «Неге екенін кім білсін, өкіре дауыстап, шер тарқатқымыз келгенімен, үнімізді шығармай, әлдекім әлдеқайда барып айтып қоятындай-ақ қысылып, қыстығып жыладық. Жасырын аққан жас көзді қаттырақ ашыта ма, баршамыздың жанарларымыз Текемет кентінің шеткері үйлерінде көзге қарай көбірек басылатын текеметтің төріндегі қызыл бояудай білеулене домбықты. Ойпырай десеңізші, сонда ше, бір-бірімізге бұрынғыдай сенімді де еместейміз. Жасқаншақтай, жалтақтай қарайтындаймыз. Бас шіркінді сескене, секемдене көтеретіндейміз. Сөйтетінімізді сыныптастарымыздың қай-қайсысы да сезбейді дей алмаспыз» [3; 120] деген мектеп оқушысының ішкі ойы арқылы адамдардың, халықтың психологиясын береді. Өз ойын ашық айта алмайтын, айтқысы келсе де тыйым салынған, қойдай жуас қазақ халқының көрінісі елестейді. Талай шындықтың жасырын жер жастанып жатқаны өтірік емес. Әлденені айтып қоярдай бір-біріне сенімсіздікпен қарау да, жасқаншақтық, жұртқа жалтақтайтын қасиетіміз де баршылық.

«Жынды Жұрнақ адамдарды бір-бірінен ажырата алмайтын, кісі танымайтын. Кімнің кім екенін мүлде білмейтін» деген жолдар қазіргі ұрпақтың жағдайын астарлайтындай. Жаһандану дәуірінде өмір сүріп жатқан ұлт пен ұрпақ мәселесі бар. 30 жыл азаттықта өмір сүрсек те, тілді, ділді, тарихымызды жаттатқызып әуреке салынып жүрміз. Жынданған Жұрнақ — ұлтымыздың бейнесі. Кезінде тіл, ұлт, ел, жер үшін жандарын қиған талай боздақтардың түбірі жоғалмаса деп армандайсың. Жақсының жұрнағы жынданған, жоғалып жатса, қазақы қасиеттен айрылғанымыз. Жазушы «адамзаттың наданзатқа» айналып кетер қаупі барына алаңдайды. Өтірік деп айта алмайсыз!

Сондай-ақ, М. Байғұт қоғамдағы талай кемшіліктерді сын садағына нысана етеді. «Ақсақ кемпір» әңгімесі де тіл мәселесіне қозғау салған шығарма. «Табиғат қоғамындағы тоғыздың төртеуі қазақ, бесеуі орыс. Бірде-біреуі қазақ тілінде жазбаша сөз түсіріп, сөйлем тізе алмайды. Іс қағаздары да, ары-бері ағылып жататын хат-хабарлары да толайым-түгел орыс тілінде. Әрине, үлкен, қазақылау өлке болған соң, ара-арасында ауылдың хәм үні бар, тілі бар дегендей, қазақша хаттар мен хабарлар, сыпырадай-сыпырадай сала құлаш арыздар мен шағымдар, тағысын-тағылар болмай тұрмас. Ондай-ондайларды орысшаға аудармақ талап етіледі. Себебі халық депутаттары облаткомында біздің тілде оқитын бастық жоқ. Бұл — бір. Қазақ тілінде жеткен жазба-сызбаларға сол тілде жауап қайтармақ және керек. Бұл — екі. Міне, табиғат қоғамындағылардың мына біздей тайқымаңдайларыңызды төтенше құрмет тұтып, қолпаштайтыны осыдан» [3; 59], — деп автор жоғары жақтың жағдайын жіпке тізгендей етіп, айтып береді. Жазушы қоғамдағы ана тілімізге деген құрметтің жоқтығын, орыс тілі әлі де болса өз мінберінен түспей тұрғандығын ашық айтады. «Табиғат қоғамы» дегені астарлап берілген, ол өзіміз сүріп отырған қоғам, біздер. Жазушының «адам түзелмей, қоғам түзелмейді» дегені де осындайларға қарата айтылған. Сол қоғамда орын алып жатқан жағдай. Тәуелсіздік алып, көк туымыз желбіресе де тілдің жағдайы әлі де мәз емес. 30 жыл уақыт өте тұра, баяғы жартас - бір жартас. Мәңгілік ел боламыз десек, тілімізді, тарихымызды, мәдениет, әдебиетімізді жетік меңгеру керектігін айтудай-ақ айтып, жазудай-ақ жазып, тіпті басшылар Үкіметке тапсырма беріп, барын салса да жөнделер емес. «Қазақ қазақпен — қазақша сөйлесетін» күн қашан туар екен. Көшеде кетіп бара жатып, адамдардың бір-бірімен сөйлескенін аңдасаң ана тілдерінде сөйлесетіндері сирек-ақ.

«Ақсақ кемпір» дегені біздің ақсаған қоғам. Жаңа бастық келгеннен кейінгі ауа райының өзгергені сияқты бірден түрлі жағымды-жағымсыз жағдайлар орын алары анық дүние ғой. Сол сәтті

жазушы Клавдия Кондратьевнаны сипаттау арқылы тамаша жеткізеді: «Жаңа төраға тағайындалғаннан кейін біразға дейін ақсақ кемпірдің көңіл күйі келіңкіремей жүрді. Өзі әлдеқашан зейнеткерлікке шыққан, жасы жетпіске жақындақырап қалған Клавдия Кондратьевна тоғыздың қалған сегізіндей емес, жүріс-тұрысы жадау, киім киісі жүдеу көрінетін. Оның үстіне, неден болғанын қайдан білейік, сол аяғынан қатты ақсап, шойнандап жүретін» [3; 120]. Зейнеткерлікте жүріп, жұмыс жасап жүрген адамның мазасыздануы орынды. Жаңа бастық келсе, кадр арасында өзгеріс болып, өз адамдарын әкеліп, басынып жататындар жетерлік. Сондайлардың қатарынан ба деп зәресі ұшқан болуы керек, денсаулығы да сыр беріпті. Жазуы бұл жайында ашық жазады «Облаткомның жаңа төрағасы өзі қоғамдық негізде басқаратын барлық қоғамдардың аппараттарын жартылай қысқартып, бірқатар жетекшілерін ауыстырып жіберіпті. Ақырында ақсақ кемпірдің де үш бөлмесі, бес адамы шегеріліп, әйтеуір, абырой болғанда өзі орнында қалыпты» дейді. Не бір жаны таза, адал, елім деп еңбек ететін басшыдан, ата-баба қанымен, жанымен келген тілімізден ақсап отырмыз. Шығарманың айтары көп, бірақ бірден аңғаратынымыз қазіргі замандастың шынайы бейнесі, қоғамдық кесел, әлеуметтік шындық айқын көрінеді.

М.Байғұттың «Кандидаттың имиджі» әңгімесінің де берері мол. Ел тарихында саяси оқиғаға айналған, тәуелсіз елдің тағдырын айқындайтын сайлау мәселесі, оның өткізілуі кейіпкер әрекеттерінің шынайылығында, қоғам талаптарына сай психологиялық құбылыстарды шебер үйлестіре бейнелеуінде. Әңгіме «Веранда» кафесіндегі бас қосудан басталады. Тамаша отырыс. Мәжілісті жасап берген белді банк орынбасары. Шәкірттерінің бірі. Өзіңіз әрі ойлай беріңіз... Еш кейіпкердің есімі айтылмайды. Бәрі де құпия. Штаб бастығы, журналист, менеджер, кеңесші. Кандидаттың имиджін қалыптастырамыз деп жүрген жағымпаз, жылпостар кілең. Әркімнің өз міндеті бар, әр іске жауапты. Журналистер — БАҚ-тағы беделін марқайтушылар, сайлау науқанының жетекшісі — стратегиялық жоспар құрады, қауіпсіздік жағы — заңгеріңізге тапсырылған, штаб мүшелерінің басты міндеті — кандидатың халық үшін қызмет етуге ниетті азаматтардың қатарынан-мыс. Осылайша өз қызметтерін бөліп алып, халыққа қызмет етіп, адал еңбек етіп жүрміз деген жандар бір ғана «Кандидат имиджін» құрастыру соңында итқұлқынға айналғанын көрсетеді. Қызметін атқарады, істі тындырады, кішісі үлкенін қорғаштайды, үлкені кішісін ақшақұлқынмен жарылқайды. Кезінде әкесі де белді қызметте болған кандидатыңыз, жастайынан жоқшылық көрмеген, тағынан тайып көрмеген адам. Болғанның үстіне болсын дейді. Автор кандидаттың беделін көтеру мақсатында, оны ақтап алу мақстанында мәжіліс ашады. Сонда қасында күн-түні қызмет етіп жүрген менеджер:

– «Төменденкіресем, жалғыз ғана жақсы кемшілігіңізді атап көрсетейін, ол — төмен етектіден тартыңқыраған теперішіңіз» деп мысқылдайды. Әңгіменің өн бойы астарлы ой мен кекесінге толы. Мәжіліс соңында қайта осы сұраққа оралып:

– Төмен етектілерден тартқан теперіштеріңіз және олардың электорат санасындағы жаңғырықтары жайында айтылып қалды ғой, — деді қауіпсіздік жағына жауапты жігіт. Осы мәселенің зарар-зиянын залалсыздандырмақ, жағымсыз жақтарын мәнсіздірмек керек. Ол үшін осы бастан отбасыңызбен, әсіресе апаймен жұрт алдында аса көп көрінгеніңіз ләзім» деп, тағы бір рет сөзбен шағыңқырайды. Халық алдында бақытты отбасылардың қатарынан табылып, жалған қойылым қою кандидатыңызға аса қажет. Көзбояушылық, екіжүзділік, жалған ақпарат, жағымпаздық, шенқұмарлық — біздің қоғамның анық көрінісі. Автор әңгіме барысында: «Жетімдік-жауаңкөздіктің беті әрмен, олар өз басына түсе қойған жоқ. Өз қатарларынан ылғи да алда болды. Оқ бойы озық жүргені рас. Тозық киім кимеді, жылытпа тамақ ішпеді... Төрт құбыласы түгел, іргелері нық, ұйқысы қанық, күлкісі анық сияқты. Айхой, ат та болды, атақ та болды, даңқ пен дүние де, дос пен жолдас та, от пен ойнас та болды. Болмай қалған нәрсе жоқтай, байқаса» [3; 223] деп бастан-аяқ кандидаттың жағдайын ашық түрде сипаттап береді. Автор кейіпкерінің төрт құбыласы тең тұрса да, соның бәріне күмәнмен қарайды. Тағы бір аңғартатын жәйт, депутатыққа қарапайым адамдар сайлана бермейді. Бір сөзбен айтқанда, кандидат және қолшоқпарларының істері, біз өмір сүріп отырған замандағы нағыз бай-бағландардың әрекеті. Дос-жаран, тамыр-таныстықтың арқасында билікке ұмтылған 55 жастағы кандидат бейнесі. Бұл әңгіменің ерекшелігі, еш бүкпесіз, өмірде қалай бар, солай, шынайы, өзіндік ым-ишара, астармен әдемі жеткізеді. Коттедж, көлігі, қаржысы, жағымпаз достары бәрі бар. «Халықтың қамын жеген, қазақтың қамытын киген кейіптегі рөлді ойнай ала ма бұл? Ойнағанда қандай! Өп-өтірік ойлағанда қандай?!... Бір кісідей дауыс бер. Ха-ха-ха! Көрді ғой осыларды. Кез-кезеңдер келмесе кетті» деп қапаланады. Қазақ қоғамындағы бүгін күн шындығы. Кандидаттың имиджі арқылы қоғамның имиджін танытып отыр. Билікті, өтірікке иланған қара халықты, бәрін көре

тұра, қарсы шығар шамасы жоқ шарасыздық. Сайлау болса, депутаттыққа кімнің өтерін халық бірден сезіп отыратыны ақиқат. Оған әбден етіміз үйреніп алған. Құдайға сыйыну ұмытылып, адамға табынушылық, жоғарыдағы басшыға жағыну белең алған қоғамда осындай қасіретті жайттардың орын алуы да заңдылық секілді. Алайда, жазушы, кандидаттың әлдебір жақсы қасиеттерін де шығарма соңында қосып, кейіпкерін мүлдем жаманатты қылып көрсетпейін деген ойды дәлелдегесі келіп, кейіпкерін Ыстамбұлға алыс сапар шектіртіп, кезінде тастап кеткен, өзінің туған қызымен кездестіреді. Мүлдем басқаша күйге түседі. Тіпті депутат бола ма, болмай ма деген күмәнді ойлар пайда болады. Неге? Себебі, кейіпкердің ішкі жан дүниесі кедей, бәрі бола тұра, өзін жалғыз сезінеді. Отбасы бола тұра, бақытсыз. Шын бақытты сезіндірген сол бір әйелден туған қызын көргендегі бір сәтін «Нан жеді ме, ағаш шайнады ма? Ет пе, әлде тас жұтты ма? Кофе ұрттады ма, у ішті ме? Білмеді. Сезінбеді» [3; 95] деп шебер суреттейді. Өмірінің өкінішпен өтеріне де налыған болуы керек. Дүниеде ақша, байлықтан да артық, адамға қымбат ұрпақ қызығы, ұлы махаббат, сезім барын астарлай жеткізеді. Жазушы ұлттың бүгінгі болмыс-бітімін шағын әңгімесі арқылы шынайы бейнелейді.

М.Байғұт өзі куә болған дәуір шындығын жырлауға бейім. Бұны реалист жазушылардың біріне тән қасиет деуге болады. «Алайда талассыз бір ақиқатты әрдайым есте ұстауымыз керек. Заманнан тыс әдебиет те, жазушы да болмайды; бәрі де нақтылы заманда туып, сол заман ауанына орайлас әрекет жасайды. Ғасырларды аттап, көне замандардың оқиғаларын шығармаларына арқау етсін; фольклордың я аңыздардың сюжетін пайдалансын; немесе бұлқына шауып, болашақ жайлы талғам-шешімін реалды көрініс етіп, шығармасына ұялатсын, бәрібір жазушы өз заманының қайраткері, өз заманының білім-ғылымына, ұғымына көзқарасына сүйенеді; өз заманының арман-қиялын, идеалын қару етеді. Сондықтан, әр заманда да қаламгерлер бар күшін алдымен өз дәуірін жырлауға жұмсайды» [7; 288], — дейді Д. Қамзабекұлы. Осы пікір М.Байғұтқа қаратылып айтылғандай, өз дәуіріндегі келеңсіздіктерді өткір сынап, көркем әдебиеттің танымдық тәрбиелік қызметін арттыруға белсенді түрде үлес қосып жүрген жазушы. «Әрбір адамзат баласы — өз жүрегінің күзетшісі. Ниеті түзу, көкірегі ояу, тіліне сақ, жақсыны көруге, жақсыны естуге тырысатын әрбір жан иманын қорғай алады» деген аталы сөз бар. Бәрі де көркем әдебиеттен алыстаудан, отбасындағы тәрбиенің жетіспеушілігі, жастар бойында Отан-анаға деген махаббаттың аздығынан. Ұлттық ата-дәстүрлеріміз қанымызға толық сіңіп, араласып, ұлағатты ұрпақ тәрбиелеудің қайнар бұлағына айнала алмай жатқандығынан. Өскелең жас ұрпақ мәңгірттеніп бара жатыр. Құдайды ұмытып, «ақша-құдайға» бас ұрушылық көбейді. Сол себепті, көркем әдебиетке, тілге, ділге, саф алтындай салт-дәстүрімізге т.б. түбегейлі бетбұрыс жасауға міндеттіміз. Ол жолдағы көркем әдебиеттің де ғасырлар бойы атқарып келген қасиетті қызметі әлі де көштен қалған жоқ. Заман індеттерінен арылудың ең бір ықпалды жолы көркем туындыны құрал ету деп есептейтін жазушылардың қатарында М. Байғұт та тынбай еңбек етіп келе жатқанына оның бүгін сөз болған шығармалары куә.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Мархабат Байғұттың қазіргі заман сипатын жан-жақты бойына жинақтаған характерлері көбінесе антиқұндылықтық бағдарда танылады. Өйткені қазіргі заман социалистік қоғамның қыспағынан бірден еркіндікке шыққан тұлғаның өз бағдарын дер кезінде тани алмауымен ерекшеленеді.

Антиқұндылықтық бағдардағы кейіпкерлердің бас кейіпкер болып көрінуі де заман шындығының басты ерекшелігі ретінде ұсынылады. Өйткені кез келген өтпелі қоғамда, бір қоғамдық қатынастан екіншісіне өту кезінде рухани дерттердің асқынуы үнемі қайталанатын шындық. Өзі көріп жүрген ортадан байқағыштық, жігілік арқылы материал жинаудағы, өмірдегі көргені мен түйгенін ойша вариациялаудағы шеберлігін жазушы осы тектес бейнелерді сомдауда сәтті жұмсай алған.

Заманауи шындықты мол қамтыған кейіпкерлердің көпшілігі жергілікті өзгешеліктерімен де дараланып тұрады. Әр түрлі ұлттар шоғырланған, халық тығыз орналасқан Оңтүстік Қазақстан өңірінің экономикалық-саяси жағдайы бұл өлке тұрғындарының Қазақстанның өзге аймақтарынан елеулі ментальдік өзгешілігін де туғызғаны жасырын емес. Жазушы осы мәселені де қамти кеткен. Алайда көбіне жағымсыз істер туғызып жататын бұл ерекшеліктерді М.Байғұт объективті шындық түрінде береді. Әсіресе, кандидаттың имиджін жасаудағы образдардан осы жағдай айрықша көрініс табады.

Жазушы рухани індеттердің көрінісі ретінде, кітап оқымау, құмар ойындар мен бос уақыт өткізуге деген құмарлық, ақша, мансап, атақ-абырой қуалау сияқты індеттерге айрықша назар аударады. Ол «Тоғызыншы сынып» әңгімесіндегі Аян, Асхат, Айбек, «Кандидаттың имиджіндегі» кандидат, жанындағы көмекші журналист, штаб бастығы, менеджер бейнелерінен аңғарылады.

Қорытынды

Жазушы М.Байғұттың бүгінгі күн тақырыбын көркем игеруден туған кейіпкерлері — қайнаған өмірдің өзінен алынған, әрбірімізге етене таныс оқиғаларға арқау болған реалистік бейнелер. Қоғам тынысын айқындайтын эпизодтар, нақты шындықты мол жинақтаған кейіпкерлер, заманауи проблематика, сындарлы көзқарас — жазушы шығармаларының оқырман жанына барынша жақын болуының ең басты тетіктері.

Ұлттық санамызды улаған жаһанданудың аранына түсіп қалмауға ұлттық тәрбие, ұлттық рух, салт-дәстүр, отбасы, ұлттық болмыс, жүректегі иманымызды, адамгершілігімізді жоғалтып алмауға заманауи әдебиеттің де көмекке келері сөзсіз. Рухы биік, жаны таза, адал ұлт пен ұрпақ қана ғасырлар бойы ата-бабалары жүріп келген жолын жалғастыра алады. Ұлт болашағы жастар қолында деп жатамыз. Сол жастардың азғындық жолға салынбай, ессіздік танытпай, ұлт тағдырына араша түсіп, жандарын қиған, ұрпақ қамын ойлаған ата-бабаларамыздың аманатына адалдық, шынайылық, тазалық танытуы керек. Жазушы мақсаты өз шығармаларының көркемдік әсерінің молдығы мен оқырман жүрегіне жол табу ғана емес, оны өзгерту де. Талантты жазушы тудырған образдар әлемі даралық сипат пен эмоциялық ықпал күшімен шектелместен, катарсистік қуатымен де зор құндылыққа ие.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1976. — 300 б.
- 2 Әліпхан М. Мархабат Байғұт болмысын бағамдау / М. Әліпхан // Үш коңыр. — 2015. — № 21. — 9 б.
- 3 Байғұт М. Оқу залы. Әңгімелер / М. Байғұт. — Алматы: ҚазАқпарат, 2009. — 344 б.
- 4 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. — 2017. — № 8. — 19 б.
- 5 Сабырбек О. Бай әйелдер қашан шақырар екен деп күтулі жүрміз / О. Сабырбек // Жас қазақ. — 2013. — № 32. — 9 б.
- 6 Мархабат Б. Кітаптан алыстаған адамның болашағы бұлыңғыр, келешегі күнгірт / Б. Мархабат // Егемен Қазақстан. — 2007. — № 90. — 4 б.
- 7 Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. Ұлт руханиятының исламдық бастаулары / Д. Қамзабекұлы. — Астана: Ел-шежіре, 2008. — 360 б.

Б.Б. Тагудрегова

Социальная действительность и облик современника в произведениях М. Байгута

В статье рассмотрены прозаические произведения М. Байгута, вышедшие в свет в годы Независимости, где предметом исследования выступают социальная действительность, идеологическая особенность, образ нового времени, облик современника, зарождаемые эпохой, через концепцию человек–время. В целях максимального раскрытия отражения облика современника в современной казахской литературе, писатель последовательно сочетает персонажей, имеющих свое значение в обществе, с их поступками, речами, мыслями, переживаниями. Автором настоящей статьи раскрыта познавательная позиция прозаика посредством поднятия различных жизнеспособных проблем, волнующих человечество: духовная мораль, «поклонение деньгам как Богу», отчуждение, ложь, наркомания и т.д. Рассмотрены эстетические представления о нации и ее будущем в эпоху глобализации, изучена индивидуальность писателя. Была сформулирована необходимость глубокого изучения творчества М. Байгута, свидетеля двух эпох, стремившегося создать новый облик современной литературы.

Ключевые слова: социальная действительность, современная проблема, эпоха глобализации, облик современника, человек и общество.

Social reality and the face of a contemporary in the works of M. Baigut

The article examines the social reality, ideological peculiarity, the image of the new age, the appearance of a contemporary born by the epoch, through the concepts of man-time in the works of the prose genre by M. Baigut printed in the years of independence. Time, to maximize the reflection of the image of a contemporary in modern Kazakh literature, is consistently combined with characters who have their own significance in society, with their actions, speeches, thoughts, experiences. The author analyzes the works of the writer, achieved as a result of his artistic searches in the manifestation of our entire existence today. The cognitive position is revealed by raising various viable problems of concern to humanity. Spiritual immorality, “Money to God”, resentment, lies, drug addiction, etc. are proved by truthful storylines. Aesthetic ideas about the nation and its future in the era of globalization is considered, the individuality of the writer is studied. The need for an in-depth study of the creativity of M. Baigut, a witness to two eras, a writer who sought to create a new image of our literature, is formulated.

Keywords: social reality, modern issue, era of globalization, image of a contemporary, man and society.

References

- 1 Qirabayev, S. (1976). Adebiet zhane daur talaby [The requirement of literature and era]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Alipkhan, M. (2015). Markhabat Baigut bolmysyn bagamdau [Assessing the identity of Marhabat Baigut]. Ush Qonyr [Three places]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Baigut, M. (2009). Oqu zaly. Angimeler [Study hall. Stories]. Almaty: Qazaqpatat [in Kazakh].
- 4 Nazarbayev, N.A. (2017). Bolashaqqa bagdar: rukhani zangyru [A look into the future: the modernization of public consciousness]. *Egemen Qazaqstan — From Sovereign Kazakhstan*, 8, 19 [in Kazakh].
- 5 Sabyrbek, O. (2013). Bai ailder qashan shaqyrar eken dep kutuli zhurmiz [We're waiting for rich women to call us]. *Zhas qazaq — Young Kazakh*, 32, 9 [in Kazakh].
- 6 Marhabat, B. (2007). Kitaptan alystagan adamnyn bolashagy bulungyr, keleshegi kungirt [The future of a person kept away from a book is vague and unclear]. *Egemen Qazaqstan — From sovereign Kazakhstan*, 90, 4 [in Kazakh].
- 7 Qamzabekuly, D. (2008). Alashtyn rukhani tugyry. Ult rukhaniyatynyn islamdyq bastaulary [The religious foundation of Alash. The Islamic foundation of the nation's spirit]. Astana [in Kazakh].